

cielnej na ziemiach zachodnich i północnych już w pierwszych powojennych latach? Na odpowiedź będziemy jeszcze czekać, bo zasadnicze akty tej sprawy nieprędko zostaną ujawnione. Obserwatorowi toku wydarzeń w stosunkach między polskim rządem a episkopatem po 1945 r. nasuwa się jednak wniosek, że nad postępowaniem Kościoła ciążyła jego tradycyjna polityka wschodnia i tradycja przyjaźni z Niemcami. Stolica Apostolska nie liczyła się ze stabilizacją stosunków politycznych po drugiej wojnie światowej i Pius XII czekał na rozwój wydarzeń. Polityka ta nie uwzględniła polskiej racji stanu.

Praca R. Marka jest punktem wyjścia do dalszych badań i w tym dostrzegam jej największą zaletę. Można mieć nadzieję, że Autor będzie kontynuował swoje badania.

JERZY WISŁOCKI (Poznań)

Ł. P. Marinowicz, E. S. Gołubcowa, I. Sz. Szyfman, A. I. Pawłowska — *Rabstwo w wostocznych prowincjach rzymskiej imperii w I - III w.*, Moskwa 1977, Izdatelstwo Nauka, ss. 214.

Prawie równocześnie z książką o niewolnictwie w zachodnich prowincjach państwa rzymskiego ukazała się praca dotycząca niewolnictwa w prowincjach wschodnich w I - III w. n.e. W ten sposób monografie wydawane w ramach serii „Issledowanija po istorii rabstwa w anticznom mirie” zaczynają składać się na całościowy obraz stosunków niewolniczych w rzymskim imperium. Na omawianą książkę złożyły się rozdziały o niewolnictwie w Achai (Ł. P. Marinowicz), formach niewolnictwa w Azji Mniejszej (E. S. Gołubcowa), stosunkach niewolniczych w Syrii i Palestynie (I. Sz. Szyfman) oraz o niewolnikach i wyzwolencach w rzymskim Egipcie (A. I. Pawłowska). Różnorodność źródeł oraz nierównomierne ich rozmieszczenie spowodowały też pewne dysproporcje w układzie: najobszerniejszy jest rozdział o niewolnictwie w rzymskim Egipcie, oparty na licznych dokumentach papirusowych o różnorodnym charakterze (od aktów prawnych do prywatnych listów). Na ich podstawie przedstawiła Autorka źródła niewolnictwa, sposoby wykorzystywania niewolników oraz ich społeczne i prawne położenie, a także możliwości wyzwoleń i sytuację wyzwolenców. Interesujący jest też rozdział o niewolnictwie w Achai, oparty na dokumentach zawierających wyzwolenia. Odrębne miejsce poświęcone jest tu klauzuli o paramone. Dwa pozostałe rozdziały zawierają analizę stosunków niewolniczych w miastach i osiedlach Azji Mniejszej oraz — w najkrótszym rozdziale trzecim — zarys niewolnictwa w Syrii i Palestynie, głównie przy wykorzystaniu materiału epigraficznego. Istotną część badań ujętych w monografii stanowią przy tym specyficzne problemy społeczne i prawne wyrosłe na styku lokalnych i rzymskich form niewolnictwa.

MAREK KURYŁOWICZ (Lublin)

Detlef Liebs, *Römisches Recht. Ein Studienbuch*, Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen 1975, ss. 306.

Impulsem do napisania tego podręcznika była dla Autora (wykładającego we Fryburgu prawo cywilne i historię prawa, habilitowanego w 1970 r. z prawa rzymskiego, prawa cywilnego i historii prawa prywatnego czasów nowożytnych) — re-forma studiów prawniczych, przeprowadzona w latach 1970 - 72 we wszystkich ośro-

kach uniwersyteckich Republiki Federalnej Niemiec. Wprowadzony wówczas nowy program przewidywał m. in. znaczne zmniejszenie nauczania przedmiotów historycznych. Z dotychczasowych dwu: „historii prawa rzymskiego” i dogmatycznego „rzymskiego prawa prywatnego” utworzono przedmiot jeden, tj. „historię prawa”, do którego pomocą dydaktyczną jest omawiana książka. Jednak, jak podkreśla sam Liebs, nie zamierzał on napisać zamkniętego systemu, lecz skoncentrował się na wybranych zagadnieniach. Sam wybór, nie pozbawiony ryzyka, jak zauważa Autor, był zresztą dyskutowany i został przyjęty przez romanistów z Fryburga.

Praca dzieli się na 6 rozdziałów, te zaś na punkty i szczegółowe podpunkty. O jej oryginalności świadczy już sam układ treści rozdziałów. I tak I rozdz. obejmuje historię źródeł prawa rzymskiego, w II obok władzy *pater familias* i prawa małżeńskiego omawiane jest dziedziczenie ustawowe oraz swoboda testowania. W rozdz. III m. in. poruszona jest szerzej kwestia ograniczeń prawa własności, przeniesienia tego prawa oraz procesu o własność, a IV zawiera omówienie elementów zobowiązania, poszczególnych typów kontraktów, a także zasady *pacta sunt servanda* w różnych systemach prawnych. W rozdz. V Autor zajmuje się zagadnieniem: „*bona fides* jako czynnik prawotwórczy na przykładzie kupna-sprzedaży”, zaś w szóstym problematyką deliktów z uwzględnieniem kary prywatnej. Oprócz przedstawienia samych instytucji rzymskiego prawa prywatnego ukazane są także przeobrażenia, jakim one ulegały wraz ze zmianą stosunków społeczno-gospodarczych, aż do współczesności, gdzie punktem odniesienia jest BGB (zwłaszcza w stosunkach zobowiązaniowych). Praca zawiera także wykazy literatury do poszczególnych zagadnień oraz kilka wykresów graficznych i tabel.

JOANNA KOSIORKIEWICZ (Lublin)

Pál Csillag, *The Augustan Laws of Family Relations*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1976, ss. 276.

W pracy tej Autor przeprowadza badania nad tekstami ustaw Augusta, regulujących stosunki rodzinne: wydanej w 18 r. p.n.e. *Lex Iulia de adulteriis*, pochodzącej z tego samego roku *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, oraz późniejszej (z 9 r. n.e.) — *Lex Papia Poppaea*. Ukazuje je w aspekcie historycznym, filologicznym, epigraficznym oraz papirologicznym, starając się równocześnie zarysować szerzej tło społeczne, polityczne i ekonomiczne ich powstawania. Interesuje go ewolucja regulacji prawnych w tej dziedzinie, począwszy od czasów przedaugustowskich, lecz kładzie akcent na politykę Augusta, usiłującą przywrócić znaczenie rodziny i małżeństwa w społeczeństwie, m. in. przez surowe i bezkompromisowe uregulowanie w swych aktach ustawodawczych stosunków rodzinnych. Autor porusza też problem społecznej skuteczności podjętych przez Augusta środków prawnych.

Praca dzieli się zasadniczo na 2 części: ogólną (s. 17 - 73) i szczegółową (s. 77 - 211). W ogólnej Autor zajmuje się problemem rekonstrukcji tekstów wymienionych ustaw oraz ich promulgacji, ponadto analizuje kryzys małżeństwa rzymskiego i rolę w tym zakresie ustaw Augusta. W części szczegółowej omawia kolejno problematykę: 1. *Lex Iulia et Papia Poppaea* oraz 2. *Lex Iulia de adulteriis*, a mianowicie: 1. obowiązek zawierania małżeństw, złagodzenie tego nakazu i zwolnienia od niego, wpływ małżeństwa na stanowisko osobiste obywateli, rozwód, problem *dos po* ustaniu małżeństwa, konkubinat a ustawodawstwo Augusta, system premii i kar, 2. sądowe postępowanie w sprawach wykroczeń seksualnych przed *Lex Iulia de adulteriis* oraz według tej ustawy, nowe przepisy proceduralne w tej materii oraz przewidywane kary, wreszcie losy ustawodawstwa Augusta w sprawach rodzinnych.

Opisana problematyka była już przedmiotem prac naukowych (ostatnio zajmowali się nią: J. E. Spruijt *De Lex Papia Poppaea. Beschouwingen over de Bevolkingspolitiek van Augustus*, Deventer, Kluwer, 1969, oraz R. Astolfi: *La Lex Iulia et Papia*, Padova, Cedam, 1970). Jednak, jak podkreśla Autor, brak — w jego ocenie — nowoczesnego przedstawienia ustawodawstwa Augusta w sprawach rodzinnych sprawił, że podjął się on opracowania omówionej monografii.

JOANNA KOSIORKIEWICZ (Lublin)

Gerd Küster, *Reichs- und Reichskirchengüter im fränkisch und thüringischen Raum in der Zeit von König Pippin bis zu Kaiser Heinrich II (751 - 1024)*, Inaugural-Dissertation der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Alexander-Universität zu Erlangen—Nürnberg (1974), ss. VII+227+mapa.

Praca składa się, poza wstępem z dwóch obszernych części, bibliografii przedmiotu i wykazu miejscowości będących przedmiotem pracy (przedstawionych również na załączonej do pracy mapie). We „Wstępie” omówił Autor główne typy badań nad posiadłościami królewskimi w Niemczech, reprezentowane przez takie nazwiska, jak Wolfgang Metz, Friedrich Ranzi, Benno Steinitz i Karl Glöckner. Sam Autor opowiada się za kierunkiem reprezentowanym przez tego ostatniego, to znaczy za koniecznością badań w skali regionalnej z uwzględnieniem możliwie wszechstronnej bazy źródłowej. I część dysertacji to sumienne zestawienie wszelkich znanych z drukowanych źródeł wzmianek o posiadłościach monarszych na obszarze Frankonii i Turynгии w układzie chronologicznym, według panowania poszczególnych monarchów frankijskich, wschodniofrankijskich i niemieckich. Dolna granica chronologiczna pracy jest oczywista — wyznacza ją powstanie instytucji kościelnych, którym zawdzięczamy powstanie i zachowanie istniejących źródeł (Würzburg 742, Fulda 744, Hersfeld ok. 770). Panowanie Henryka II przyjęto zaś za górną granicę ze względu na założenie w 1007 r. biskupstwa w Bambergu, co miało spore znaczenie także z punktu widzenia dziejów domeny królewskiej w tej części Niemiec. Jest to jak dotąd najpełniejsze i najbardziej przejrzyste zestawienie materiału źródłowego do tytułowego zagadnienia; jak wiadomo, materiał ten w odniesieniu do Frankonii (w mniejszym stopniu do Turynгии) jest względnie obfity, jednak ze względu na skomplikowane drogi przekazu (dość przypomnieć źródła fuldajskie, nad którymi E. E. Stengel spędził bodaj większą część swego życia i zdołał doprowadzić swój dyplomatariusz jedynie do śmierci Karola Wielkiego!) niezmiernie trudny do ujęcia i analizy. Tym bardziej należy podkreślić widoczną dążność Autora do w miarę wyczerpującej analizy poszczególnych przekazów, jak również do wykorzystania w analizie dorobku dość już obecnie obszernej literatury przedmiotu. Część druga poświęcona jest analizie prawnej zgromadzonego materiału. Omawia w niej Autor poszczególne postacie nadań (bez prawa dziedziczenia, bez prawa alienacji, na dożywocie, dziedzicznie, na rzecz Kościoła), kontrakty lenne, konfiskaty i restytucje, zamianę dóbr, potwierdzenia aktów prawnych, zajmuje się również zagadnieniem o ile formuła „actum”, tzn. miejscowości w niej wymienione, mogą być traktowane jako wyznacznik domeny, oraz krótko zastanawia się nad materialnym zakresem królewskich czynności prawnych. Autorowi udało się wykazać m. in., iż w przytłaczającej większości przypadków królowie zachowywali *dominium directum* darowanych dóbr; w zasadzie przedmiotem nadania były jedynie prawa użytkowe, nawet jeżeli nadanie było dziedziczne.

JERZY STRZELCZYK (Poznań)

Thomas Riis, *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100 - 1332*, Odense University Press 1977, ss. 397. Odense University Studies in History and Social Sciences 46.

Ambitna, na szerokim materiale źródłowym oparta, syntetyzująca monografia, wykorzystująca i dyskutująca stosowną literaturę przedmiotu. Posłużyła ona Autorowi (ur. 1941) do uzyskania w 1975 r. stopnia doktora nauk historycznych. Ramy chronologiczne wywodów wyznaczyły: pojawienie się pierwszych dyplomów oraz doba bezkrólewia. W części pierwszej, podzielonej na 5 rozdziałów, przeprowadzona została krytyka podstawowych tekstów normatywnych, w tym, analizowanego już u nas przez W. Sawickiego, tzw. „prawa družynnego” (družynę określa Autor jako *ménie royale*). Część druga traktuje o monarchii: jej ideologii (rozdz. I - III) na podstawie analizy areng, kroniki tzw. *Saxo Gramatyka*, pieczęci, monet oraz pozostałej, oficjalnej symboliki ikonograficznej; świętych władcach oraz zakresie uprawnień królewskich. Część trzecia poświęcona została zgromadzeniom politycznym (otoczenie władców, ich rada, Folketing i Danehof), czwarta zaś funkcjom politycznym państwa — następstwo tronu (?), ustawodawstwo, sądownictwo, egzekutywa. Wreszcie część piąta, mająca charakter dodatku, traktuje o zarządzie Estonią w latach 1238 - 1346. Dyskursywna metoda wykładu oraz bogaty aparat odsyłaczy, przede wszystkim do źródeł, pozwala powitać publikację jako ważne źródło informacji na temat średniowiecznych instytucji ustrojowych Danii, niezbędnych przy wielorakich studiach komparatystycznych.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Eric Bournazel, *Le gouvernement capétien au XII-e siècle — 1108 - 1180. Structures sociales et mutations institutionnelles*, Presses Universitaires de France, Paris 1975, ss. 199. Publications de la Faculté de Droit et des Sciences Economiques de l'Université de Limoges.

Książka powstała pod kierunkiem profesora J. F. Lemarignier i stanowi bezpośrednią kontynuację chronologiczną, a także metodyczną studium tegoż Autora z 1965 r. (por. CPH, XVIII, z. 2, s. 286 i n.), poświęconego otoczeniu pierwszych Kapeługów. W kolejnych czterech rozdziałach tego kapitalnego studium z pogranicza historii społeczno-ustrojowo-politycznej ukazuje Autor: środowisko dworskie Ludwików VI i VII (s. 7 - 28); awans królewskich rycerzy-lenników (s. 29 - 92); przemiany w pochodzeniu społecznym najwyższych urzędników (s. 93 - 128); przekształcanie się rady królewskiej z konsultacyjnej „curia” lennej we właściwą, przez władcę dobieganą, radę (s. 151 - 174). Studium przygotowane na podstawie wyczerpującej analizy źródeł tak rękopiśmiennych, jak i drukowanych oraz bogatej literatury przedmiotu, uzupełnia 8 diagramów i map.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

N. A. Hačaturjan, *Vozniknovenije General'nych Štatov vo Francii*, Izd. Moskovskogo Universiteta 1976, ss. 210.

Na podstawie drukowanych źródeł oraz literatury przedmiotu (sondażowo raczej wykorzystanej) Autorka, profesor historii powszechnej na Uniwersytecie im. Łomonosowa, przedstawia w trzech kolejnych rozdziałach: rozwój stosunków społecz-

-no-politycznych we Francji XIII w. (s. 21 - 73); zgromadzenia polityczne tamtej doby — „curia regis”, stany lokalne i pierwsze Generalne; sposób zwoływania tych ostatnich, wybór delegatów i ustanawianie dla nich pełnomocnictw (s. 74 - 105); skład społeczny Stanów Generalnych w latach 1302 - 1308 oraz teorie na temat reprezentacji stanów w dziełach królewskich legistów (s. 106 - 157).

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

The creation of medieval Parliaments, ed. by Bertie Wilkinson. John Wiley. New York 1973, ss. 114.

W ślad za P. Spuffordem (por. CPH, XXI, z. 2, s. 286) i paralelnie z T. Bissonem (por. CPH XXVI, z. 2, s. 273), Bertie Wilkinson, emerytowany profesor Uniwersytetu w Toronto, wybitny badacz historii ustroju średniowiecznej Anglii, zajmujący w kwestii genezy jej Parlamentu stanowisko bardziej zbliżone do W. Stubbsa niż F. Maitlanda, czy jego kontynuatorów z tzw. „szkoły krytycznej” (por. niżej notatkę o pracy G. O. Sayles'a), przygotował przede wszystkim na użytek studentów antologię fragmentów prac różnych badaczy, dawniejszych i współczesnych, europejskich i amerykańskich, zajmujących się genezą przedstawicielstw stanowych. Dołączono do tego fragmenty podstawowych tekstów źródłowych, w przekładzie na angielski. W przeciwieństwie do dwu wspomnianych na wstępie wydawców, B. W. wyposażył tak „Wstęp”, jak i kolejne części swej antologii (zgromadzenia wczesnego feudalizmu; od rady feudalnej „curia” do zgody Parlamentów; ich formowanie się w ciągu XIII w.; początki reprezentacji) w obszerniejszy własny komentarz, stanowiący bilans jego poglądów, formułowanych w różnych czasach i miejscach.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

G. O. Sayles, *The King's Parliament of England*. Edward Arnold, London 1975, ss. 164.

Autor, wspólnie z H. G. Richardsonem znani są od przeszło 40 lat ze swoich studiów poświęconych genezie angielskiego Parlamentu, studiów opartych na wnikliwej analizie źródeł, a konsekwentnie dążących do rozbicia mitu, wywodzącego się od W. Stubbsa, zgodnie z którym, występujące w tekstach XIII w. „Parlamentum”, miało być ciałem przedstawicielskim. W oczach tych badaczy, kontynuatorów „krytycznego kierunku” F. Maitlanda, rzeczona instytucja jeszcze w XIV stuleciu nie była niczym innym, jak sądem królewskim odprawianym na wielkich rokach, z udziałem rady. W omawianym tomie G. S. streścił i zebrał w jeden, zwarty wywód wyniki wspólnych prac. Choć oszczędnie stosowany, aparat przypisów i w tym najnowszym przypadku zdradza wprowadzenie w obieg nowych, nieznanych tekstów. Całość podzielona została na 7 rozdziałów traktujących kolejno o: współczesnych mitach na temat genezy parlamentu; wzajemnym stosunku „commune consilium”, oraz „parlamentum”; rozwoju drugiej spośród wymienionych instytucji w ciągu XIII i XIV w.; konsekwencjach Prowizji oxfordzkiej; zgromadzeniach doby Edwarda I; przemianach zapoczątkowanych w 1311 r.; perspektywach rozwoju parlamentu u schyłku wieków

średnich. Zamykają wywody — chronologia „parlamentów” za lata 1258 - 1377, słowniczek trudniejszych terminów, obszerna bibliografia, indeks osobowo-rzeczowy. Wy różnia książkę na tle innych, analogicznych ujęć, dążenie Autora do spojrzenia na badaną instytucję nie oczami współczesnego badacza, lecz człowieka tamtej epoki.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

V. L. Janin, *Očerki kompleksnogo istočnikovedenija — srednevekovyj Novograd*, Vysšja Škola, Moskva 1977, ss. 240.

Autor, członek AN ZSRR i profesor Uniwersytetu Moskiewskiego, należy do najwybitniejszych mediewistów radzieckich. Jest on szczególnie znany jako specjalista w zakresie nauk pomocniczych historii oraz dziejów Nowogrodu Wielkiego. Prezentowany tom stanowi zbiór 13 studiów, powstałych różnymi czasy, obecnie przystosowanych do książkowej edycji, której przyświeca główny cel dydaktyczny — ukazanie studentom perspektyw poznawczych, jakie otwiera kompleksowe analizowanie różnego typu źródeł związanych z jednym, wybranym obiektem czaso-przestrzennym. Na szczególną uwagę historyków prawa zasługują szkice traktujące o: materiale sfragistycznym jako źródle do poznania przemian ustrojowych (s. 22 - 39); własności ziemskiej w XII w. widzianej przez pryzmat dokumentów, sfragistyki oraz topografii (s. 60 - 79); ustawach i przywilejach książąt Nowogrodu (s. 80 - 122, dwa szkice); wyższych urzędnikach miejskich „republik” (s. 136 - 149); majątkach bojar-skich w świetle zapisów na korze brzozonej (s. 150 - 181). Pod skromną szatą graficzną kryje się w tomie coś na kształt bilansu autorskich poszukiwań, bilansu pisanego w dodatku znakomitym stylem, dodatkowo przykuwającym uwagę czytelnika.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Album Elemér Mályusz. Etudes Présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'Etats, Székesfehérvár-Budapest 1972, vol. LVI, Bruxelles 1976, Ed. de la Librairie Encyclopédique, ss. XXIV, 406.

Tom zawiera pokłosie kolejnego posiedzenia *Commission*, odbytego we wrześniu 1972 r. (traktującego o przywilejach i swobodach stanowych), złożone w postaci księgi pamiątkowej nestorowi węgierskich mediewistów, współzałożycieli *Commission*. Stąd też otwiera tom bio-bibliografia profesora Mályusza, po której ogłoszono 23 rozprawy uczonych z różnych krajów. Kolejno: R. van Caenegem (Belgia) omówił ogólnie problem „Kart swobód”; S. Palme (Szwecja) przedstawił zagadnienie ludzi wolnych w dawnych zbiorach praw szwedzkich; R. Foreville (Francja) ukazała „Karty swobód” władców Anglii XII w.; A. R. Lewis (USA) przedstawił zgromadzenia ludowe i „Kartę swobód” Montpellier 1202 r.; T. N. Bisson (USA) — nieznany przywilej kataloński z 1205 r.; L. V. Čerepnin (ZSRR) — ustrój polityczny i wystąpienia mas ludowych Nowogrodu Wielkiego XII - XIII w.; J. R. Sweeney (Anglia) — wpływ Decretale „Intellecto” na Złotą Bullę 1222 r.; J. Gerics (Węgry) — przemianę „servientes regis” w „universitas nobilium Regni Hungariae”; H. Helbig (RFN) — związki między Złotą Bullą a prawami szlachty siedmiogrodzkiej z 1291 r.; J. Martin (Hiszpania) — przywileje Korony Królestwa Aragonii 1293 - 9; A. Marongiu (Włochy) — sycylijską

„kartę swobód” 1285 r.; S. Russocki (Polska) — prawo oporu w Europie środkowo-wschodniej jako element średniowiecznego „konstytucjonalizmu”; S. Vilfan (Jugosławia) — przywileje stanów Styrii, Karyntii i Krainy; W. Blockmans (Belgia) — system przedstawicielski późnośredniowiecznej Flandrii w perspektywie europejskiej, z uwzględnieniem możliwości zastosowania do badań maszyn cyfrowych; K. Górski (Polska) — przywileje szlachty polskiej XIV - XV w.; D. Ligou (Francja) — układ z 1477 (między królem Francji i Burgundią) w oczach Burgundczyków XVIII w.; E. Sciacca (Włochy) — myśl polityczną Francji i jej instytucje przedstawicielskie w l. 1498 - 1519; J. Karpat (Słowacja) — kurczenie się uprawnień ustawodawczych sejmu węgierskiego po 1526 r.; K. Benda (Węgry) — kalwinizm a prawo oporu na Węgrzech; V. Georgesco (Rumunia) — miejsce wśród „Kart swobód” Chryzobulli wołoskiej 1631 r.; S. Mastellone (Włochy) — przywilej książąt Neapolu z 1701 r.; V. Cromwell (Anglia) — konsekwencje „Billu o reformie” 1832 r.; W. Frosini (Włochy) — instytucje wolnościowe współczesnego Rzymu.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Statuta nationis germanicae Universitatis Bononiae (1292 - 1750), pod red. i ze wstępem Paolo Colliva, Bologna 1975 Quaderni dell' Associazione Italo-Tedesca, Acta Germanica I, ss. 316.

W dwudziestolecie swego istnienia Towarzystwo Włosko-Niemieckie (*Associazione Italo-Tedesca*) w Bolonii rozpoczęło wydawanie serii źródeł historycznych i historycznoprawnych pod nazwą „Acta Germanica”. Pierwszy tom tej serii zawiera statuty „nacji” niemieckiej na Uniwersytecie Bolońskim, od XIII do XVIII w. Niektóre z nich (np. statuty z 1574 czy z 1589 r.) zostały po raz pierwszy wydane drukiem. Chociaż inne były już przedtem ogłaszane, słusznie uczynił Wydawca, publikując obecnie wszystkie statuty zachowane w archiwum bolońskim. Czytelnik otrzymuje w ten sposób w jednym tomie materiały źródłowe dotąd rozproszone lub w ogóle poza archiwami nie znane.

Wstęp od wydawcy stanowi studium z historii organizacji bolońskiego uniwersytetu (ok. 50 stron). Colliva daje tu wyraz swoim poglądom na rolę uniwersytetów w średniowiecznej Europie i na rolę „nacji” jako specyficznej jednostki organizacyjnej studentów (w odróżnieniu od innych autorów C. uważa, że „nacje” dały początek uniwersytetowi, a nie odwrotnie — s. 32).

Cała studiująca w Bolonii młodzież była w XIII w. podzielona na dwa wielkie odłamy: studentów „przedalpejskich” (citramontani) tj. włoskich i studentów „zaalpejskich” (ultramontani), tj. przybyszów z innych, głównie północnych, krajów. Odpowiednio do tego istniały w Bolonii dwa uniwersytety: *universitas citramontanorum* i *universitas ultramontanorum*, wybierające oddzielnie swe władze (s. 30 i n.). Obydwa odłamy młodzieży dzieliły się z kolei na „nacje”. Wśród „zaalpejszczyków” najliczniejszą i najznaczącszą była „natio theutonicorum”. Z pracy C. nie wynika jasno, jakie było stanowisko Polaków. Wspomina tylko o ich istnieniu wśród „ultramontani”, obok Węgrów, Burgundów, Normanów (!) (s. 33) i o tym, że wchodzili w skład innej „grupy” niż Niemcy (s. 33). Czy były to jednak wszystkie części składowe „nacji” niemieckiej, czy też oprócz niemieckiej istniała inna „nacja” ultramontanów — artykuł nie daje odpowiedzi. Faktem jest, że Kopernik jako student uniwersytetu w Bolonii był wpisany do „nacji” niemieckiej, pod datą 1496 r. (C., s. 36).

Problem składu narodowościowego „nacji” niemieckiej, dla nas szczególnie interesujący, zasługuje na zbadanie na podstawie źródeł archiwalnych. Nie można jed-

nak oczekiwać wyswietlenia tych kwestii we wstępie do wydawnictwa źródłowego, i to do wydawnictwa pod auspicjami Instytutu Kultury Niemieckiej w Bolonii. Dla przewodniczącego Tow. Włosko-Niemieckiego w Bolonii, Renzo Quiri Pinotti, nacja niemiecka oznacza „studenti di origine germanica” (por. jego wprowadzenie do tomu, s. 9); również dla profesora Giancarlo Susini są to „studenti di ogni parte di Germania” (por. jego wstęp do tomu pt. „*Acta Germanica — le vestigia del passato*”, s. 13). W ten sposób znika w zapomnieniu udział innych narodowości, w tym — Polaków, w życiu bolońskiej wszechnicy.

Słowa wstępne i artykuł Collivy wydrukowano w dwóch językach — włoskim i niemieckim. Krytyczne wydanie tekstu statutów (s. 92-299) zaopatrzone jest w indeks rubryk statutowych oraz w starannie opracowany indeks nazwisk i rzeczowy.

IRENA MALINOWSKA-KWIATKOWSKA (Kraków)

Jean Beauté, *Un grand juriste anglais: Sir Edward Coke — 1552-1634. Ses idées politiques et constitutionnelles. Travaux et Recherches de l'Université de Droit, d'Economie et de Sciences sociales de Paris (II), Série: science politique — 5*, Paris 1975, ss. 230.

Edward Coke, słynny prawnik angielski z przełomu XVI i XVII w., znany jest nam, prawnikom spoza kręgu rodziny prawa anglosaskiego, przede wszystkim jako wybitny znawca angielskiego *common law* i twórca słynnego dzieła *Institutes of the laws of England*. Mało natomiast jest on znany — oczywiście poza Anglią — jako przedstawiciel określonej myśli politycznej i teoretyk prawa konstytucyjnego. Praca J. Beauté jest właśnie poświęcona temu zagadnieniu. Daje ona nam przegląd koncepcji Coke'a na temat ustroju państwowego, związanych zresztą ściśle z sytuacją polityczną panującą w Anglii na początku XVII w.

Praca J. Beauté składa się (obok obszernego wstępu i podsumowania) z dwóch części. W pierwszej Autor przedstawia poglądy Coke'a na problem zwierzchnictwa państwowego. W oczach Coke'a najwyższym suwerenem w państwie było prawo, a mianowicie *common law*, traktowane jako „najświętsze dziedzictwo” i „zbiorowa mądrość narodu”. *Common law*, według Coke'a, stało ponad królem i parlamentem. Był Coke zacięłym przeciwnikiem absolutyzmu i zwalczał wszelkie tendencje absolutystyczne. Swe koncepcje potwierdzał też w praktyce, m. in. redagując w 1629 r. *Petition of Right* czy też czynnie zwalczając sądownictwo angielskie nie trzymające się ducha *common law* (sądy nadzwyczajne, sąd kanclerski). Domagał się całkowitej niezależności władzy sądowej od innych władz.

W drugiej części pracy J. Beauté przedstawia poglądy Coke'a na organizację władz państwowych. Słynny jurysta angielski przyznawał władzę ustawodawczą parlamentowi, z zastrzeżeniem, że prawo (*common law*) kontroluje akty parlamentu, a nawet może uznać je za nieważne, jeśli są niezgodne z *common law*. Wiele uwagi poświęcał też Coke organizacji parlamentu (przywileje parlamentu, procedura, komisje parlamentarne). Zajmował się też w swych pracach problemami władzy wykonawczej, tj. ministrów. Uważał, że ich działalność winna być zgodna z zasadniczymi liniami polityki parlamentu. Beauté przeprowadza analizę poglądów Coke'a na stanowisko ministrów w państwie oraz na ich funkcje w polityce wewnętrznej i zewnętrznej. Ostatni rozdział pracy Beauté poświęcony jest interesującej sprawie odpowiedzialności ministrów przed parlamentem. Autor przedstawia, jak Coke (jako członek Izby Gmin) przyczynił się (w 1621 r.) do wskrzeszenia instytucji *impeachment*, która w okresie Tudorów poszła w zapomnienie.

Beauté przedstawia Coke'a jako prekursora nowożytnego liberalizmu i konstytucjonalizmu i stawia go na równi z Locke'm i Montesquieu. Uważa nawet, że zasługi Coke'a w tworzeniu ustroju konstytucyjnego są większe niż dwóch wielkich, wspomnianych myślicieli, ponieważ w odróżnieniu od nich nie tylko opisywał współczesne społeczeństwo, ale sam brał udział w tworzeniu nowego ustroju. Jest w tym zapewne wiele przesady mającej swe źródło w emocjonalnym stosunku autora do swego bohatera, niemniej nie sposób odmówić autorowi racji, że koncepcje i działalność Coke'a miały wielkie znaczenie i że zbyt mało są one znane wśród historyków państwa i prawa spoza kręgu anglosaskiego. Praca J. Beauté zasługuje więc na uwagę historyków ustroju państwa i historyków doktryn politycznych.

BOGDAN LESIŃSKI (Poznań)

Jean B é r e n g e r, *Les „gravamina”, remontrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681*, Presses Universitaires de France, Paris 1973, ss. 331. Publications de la Sorbonne, série „Documents” — 23 = Université de Paris IV — Travaux du Centre de Recherches sur la Civilisation de l'Europe Moderne, fasc. 15.

Wydawca, historyk średniej generacji, profesor Uniwersytetu w Caen, dał się już poznać jako autor wielu cennych publikacji z zakresu dziejów nowożytnych basenu Dunaju, w tym ośmiu książek łącznie z współautorstwem, wydanej przez Węgry pod auspicjami UNESCO „Histoire de la Hongrie” (1975). Prezentowany tom zawiera edycję 4 petytów stanów węgierskich, sformułowanych z okazji sejmów zwołanych w 1655, 1659, 1662 i 1681 r. Teksty zaczerpnięte zostały z archiwów (wykaz przejranych zespołów przekracza stronę) i wydrukowane z celnymi wstęпами i zwięzłymi objaśnieniami. Całość otwiera stustronicowe wprowadzenie, odtwarzające strukturę stanową Węgier, jej parlamentaryzm w XVII w., łącznie z retrospektywnymi rzutami oka w stulecie XV i XVI oraz próbą określenia roli Węgier w ramach monarchii Habsburgów. W ten sposób książka, poza walorem edycji niedostępnych dotąd źródeł, stanowi nader cenne „vadamecum” dla badaczy, którym „hungarica” pozostają niedostępne z racji językowych (J. Bérenger sztukę tę opowiadał).

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Jan Dhondt, *Estates or Powers. Essays in the parliamentary history of the southern Netherlands from the XII-th to the XVII-th century, reedited...*, by Willem Blockmans, Uga, Heule 1977, ss. 279 = Anciens Pays et Assemblées d'Etats LXIX Standen en Landen.

W pięć lat po przedwczesnej śmierci Autora, wybitnego historyka belgijskiego, wysoko ocenianego w całym świecie, otrzymujemy oto zbiór sześciu jego studiów z dziejów parlamentaryzmu stanowego na obszarach dzisiejszej Belgii. Są to: ogłoszone w języku francuskim — *Ordres ou puissances, Geneza stanów Flandrii, Zgromadzenia stanowe Belgii do 1795 r.* oraz opublikowane po flamandzku — *Reprezentacja klas społecznych Flandrii przed reformami Marii Teresy. Organizacja finansów stanów Flandrii w 16.-17. wieku, Reprezentacja lokalna we Flandrii.*

Wydawca tomu, młody profesor historii z Rotterdamu, kontynuator badań J. Dhondta, zaopatrzył tom w krótki „Wstęp” charakteryzujący znaczenie ogłasza-

nych tekstów, te zaś wyposażył w streszczenia angielskie, oraz komentarz rzeczowo-bibliograficzny, przede wszystkim uzupełniający wynikami nowszych badań tezy zmarłego.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

T. A. Pavlova, *Wtórąją anglijskąją respubliką (1659 - 1660)*, Moskwa 1974, Akademia Nauk SSSR. Institut Vseobščej Istorii, Izdatel'stvo „Nauka”, s. 224.

W dziejach Anglii jest niewiele okresów, które byłyby zbadane tak dokładnie, jak okres rewolucji burżuazyjnej XVII w. Okres ten budził od dawna zainteresowanie nauki radzieckiej, czego wyrazem było m. in. poświęcenie mu dwóch obszernych opracowań syntetycznych; pierwsze, pod redakcją E. A. Kosmińskiego i A. J. Lewickiego, zostało wydane także, w 1957 r., w języku polskim. Badania nad dziejami rewolucji koncentrowały się jednak na ogół na jej początkach oraz na jej apogeum. Końcowe jej fazy nie cieszyły się już tak dużym zainteresowaniem, a w nauce radzieckiej nawet wyłączano je czasem z właściwego okresu rewolucyjnego, jak czynił to G. P. Lewin, zdaniem którego rewolucja skończyła się wraz z objęciem przez Cromwella urzędu lorda protektora (Učenyje Zapiski LPGI im. A. Gercena, t. III, 1955). Tym większe znaczenie posiadać musi prezentowana tu praca T. A. Pawłowej, uczennicy zasłużonego badacza dziejów Anglii XVII w., prof. M. A. Barga. W pracy tej omówione bowiem zostały właśnie końcowe fazy rewolucji, a przede wszystkim okres, który Autorka nazwała „drugą republiką”, trwający od upadku protektora Ryszarda Cromwella do restauracji Stuartów.

Opierając się na solidnym zasobie źródeł drukowanych (m. in. na licznych drukach ulotnych oraz na prasie) i dość szeroko wyzyskując literaturę historyczną, Autorka zdołała dowieść tego, że „druga republika” nie była tylko nie zasługującym na uwagę epizodem na drodze od protektoratu do restauracji. W 1659 r. masy ludowe nie uważały rewolucji za zakończoną. Wysuwano wówczas wiele postulatów politycznych, w tym wiele, często interesujących, projektów ustrojowych. „Druga republika” nie była w stanie ani spełnić żądań mas, ani zapewnić upragnionej stabilizacji klasom posiadającym; przeciwnie, w jej okresie doszło do rozłamu w armii, a nad Anglią zawisła ponowna groźba wojny domowej. W tej sytuacji klasy posiadające nie miały innego wyjścia, jak zawrzeć kompromis z monarchią. Restauracja monarchii była, na co Autorka zwraca uwagę, co najmniej niechętnie przyjęta przez szerokie kręgi społeczeństwa. Praca T. A. Pawłowej ma charakter ogólnohistoryczny, jednakże — z uwagi na swój przedmiot, ale też i na wyraźne zainteresowanie Autorki doktrynami politycznymi — zasługuje na zwrócenie na nią uwagi historyków, zarówno instytucji, jak i idei.

HUBERT IZDEBSKI (Warszawa)

Carl Lennart Lundquist, *Council, King and Estates in Sweden 1713 - 1714*, Stockholm 1975, Almqvist & Wiksell International, ss. X + 216 (Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions — Études présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'États, 50).

W badaniach porównawczych nad dziejami ustroju państw nowożytnych trudno było by obejść się bez znajomości dziejów ustroju Szwecji od XVII w. Na znaczenie instytucji szwedzkich w powszechnych dziejach państwa i prawa czasów nowoży-

tnych i najnowszych, ale też i na trudności w uzyskaniu wiadomości z tego zakresu, starałem się już zwrócić uwagę przy okazji prezentacji pracy Claude Nordmanna *Grandeur et liberté de la Suède 1660 - 1792* (CPH, t. XXVII, 1975, z. 1). Obecnie znów nadarzyła się okazja, by wspomnieć o dziejach nowożytnych instytucji Szwecji, a stało się to dzięki ukazaniu się monografii szwedzkiego archiwisty C. L. Lundquista, poświęconej naczelnym organom władzy państwowej w Szwecji w latach 1713 - 1714.

Okres, którym zajął się Autor, był krótki, lecz z wielu powodów ważny. Karol XII, przebywający po klęsce połtawskiej na terenie Imperium Otomańskiego, nie mógł podejmować na bieżąco nawet najważniejszych decyzji państwowych, lecz zazdrośnie strzegł swych uprawnień absolutnego władcy. Ten stan rzeczy stał się nie do utrzymania w okresie, gdy wojska szwedzkie zaczęły ponosić dalsze klęski w wojnie północnej i przed Szwecją stało niebezpieczeństwo obcej inwazji. Odczuwano potrzebę rozszerzenia samodzielności Rady królewskiej, do czego dążył zwłaszcza, już z pobudek osobistych — chęci zdobycia realnej władzy, faktyczny przywódca Rady, prezydent kancelarii Arvid Horn. Samodzielność Rady była m. in. warunkiem nawiązania rokowań pokojowych. Zarazem jednak starano się nie sprzeciwiać wyrażonej, choć niedostosowanej do sytuacji, woli króla. Pogodzenie ze sobą obu tych dążeń okazało się prawie niemożliwe. Horn i Rada próbowali obejść wolę królewską i, po zainspirowaniu kampanii propagandowej, uprawomocnić swą władzę na podstawie decyzji parlamentu — Riksdagu. W rezultacie doszło do zwołania, nie obradującego od 16 lat, Riksdagu. Parlament nie chciał jednak ograniczyć swej roli do załagowania władzy Horna i wystąpił z wieloma postulatami, wielce dla Rady niewygodnymi. Obawa przed wymknięciem się Riksdagu spod kontroli, jak również wiadomość o planowanym powrocie Karola XII zmusiły Radę do odstąpienia od pierwotnych zamiarów i do zawieszenia działalności parlamentu. Po powrocie Karola XII, do czego doszło zresztą dopiero ponad rok później, absolutyzm został w pełni przywrócony i obalono go dopiero po rychłej śmierci tego władcy.

W okresie 1713 - 1714 doszło do swoistej próby sił trzech czynników władzy, współzawodniczących ze sobą od XVI w.: króla, Rady i Riksdagu. Co prawda i Riksdag, i tym bardziej Rada, nie kwestionowały wówczas absolutnego charakteru władzy monarszej, lecz starały się tę władzę praktycznie ograniczyć, a co więcej, w toku dyskusji parlamentarnych wyrażano poglądy, które zapowiadały sformułowanie cztery lata późniejszej pierwszej konstytucji „republikańskiej”. Można więc powiedzieć, że wydarzenia lat 1713 - 1714 zmusiły współczesnych do refleksji nad karolińskimi zasadami funkcjonowania aparatu państwowego i zachęciły do myślenia o częściowej przynajmniej rewizji tych zasad.

Praca C. L. Lundquista opiera się na całości, jak można sądzić, dostępnych źródeł. Zaslugą Autora jest nie tylko szczegółowe przedstawienie polityczno-ustrojowych wydarzeń okresu 1713 - 1714, lecz również, a raczej przede wszystkim, zwrócenie uwagi na ustrojowe implikacje tych wydarzeń oraz na ich wpływ na konstytucjonalizm „czasów wolności”, zapoczątkowany konstytucją 1719 r.; konstytucję tę uchwalili zresztą ten sam skład Riksdagu, którego działalność została przerwana w 1714 r. Recenzowana praca stanowi w rezultacie cenny przyczynek do dziejów konstytucjonalizmu szwedzkiego.

Książka C. L. Lundquista posiada jednak także dużą wadę, za którą zresztą odpowiada nie autor, lecz tłumacz i drukarnia. Mianowicie język, w którym została wydana, w zanedo dużym stopniu odbiega od standardu języka angielskiego. Nie znając języka szwedzkiego, z którym tłumacz był zapewne nazbyt związany, można się tylko domyślać znaczenia niektórych wyrażen i konstrukcji. Niska jakość tłumaczeń prac wydawanych w językach obcych była dotąd w krajach skandynawskich raczej rzadkością.

Der Moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation, hrsg. von K. Bosl. Duncker and Humblot, Berlin 1977, ss. 379.

Są to materiały sympozjum zorganizowanego przez Akademię Nauk Bawarii (K. Bosl), przy współudziale Międzynarodowej Komisji Historii Parlamentaryzmu. Grono 31 uczestników z 9 krajów wysłuchało i przedyskutowało 14 referatów, poświęconym różnym, tak ogólnym, jak i narodowym aspektom rozwoju reprezentacji. I tak, w kolejności umieszczenia w tomie, M. Mitterauer (Austria) podjął zagadnienie formowania się praw politycznych w łonie średniowiecznego społeczeństwa stanowego (s. 11 - 42); H. G. Koenigsberger (Anglia) przedstawił ponownie swój referat nt. „dominium regale” i „dominium politicum” (s. 43 - 68, por. też CPH, XXIX, z. 1, s. 140 i in.); H. Rausch (RFN) analizował reprezentację jako słowo, pojęcie i kategorię, widziane w procesie rozwoju i przemian (s. 69 - 98); K. Bosl (RFN) zajął się „reprezentowanymi” i „reprezentantami” w krajach niemieckich XVI - XVIII w. (s. 99 - 120); V. Cromwell (Anglia) omówiła wyniki najnowszych badań nad przeobrażeniami angielskiego parlamentaryzmu w XIX w. (s. 121 - 136); S. Palme (Szwecja) podjął problem wzajemnych stosunków parlamentów i biurokracji między XVI a XX w. (s. 137 - 176); R. Vierhaus (Austria) podjął problem kontynuacji tak instytucjonalnej jak i osobowej w procesie przechodzenia od ustroju stanowego do przedstawicielskiego w XVIII - XIX w. (s. 177 - 194); E. Schmitt (RFN) zajął się zagadnieniem roli, jaką przypisuje się rewolucji francuskiej jako cezury w rozwoju instytucji przedstawicielskich (s. 195 - 240); J. Joll (Anglia) omówił problem stopnia, w jakim partie polityczne rzeczywiście reprezentują wolę i interesy społeczeństwa (s. 241 - 252); H. van Nuffel (Belgia) przedstawił reprezentację polityczną kościoła w Belgii, tak w społeczeństwie stanowym, jak i nowożytnym (s. 253 - 264); G. Bonis (Węgry) ukazał proces przechodzenia od przedstawicielstwa stanowego do narodowego na Węgrzech (s. 265 - 278); S. Russocki (Polska) przedstawił główne linie rozwojowe systemu przedstawicielskiego Szlacheckiej Rzeczypospolitej (s. 279 - 296); U. Scheuner (RFN) zanalizował kwestię suwerenności narodu i przedstawicielstwa w Niemczech lat 1815 - 1848 (s. 297 - 340). Podsumowanie obrad stanowi tekst R. Löwenthala (RFN, s. 341 - 356), w którym autor skoncentrował się na kwestii: kontynuacja czy przełom w rozwoju reprezentacji? Tom wyposażono również w zbiorcze dla wszystkich tekstów indeksy — osobowy i rzeczowy.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Wolf-Rüdiger Reinicke, *Landsände im Verfassungsstaat. Verfassungsgeschichte und gegenwärtige Rechtsstellung der Landschaften und Ritterschaften in Niedersachsen*. Otto Schwarz Verlag, Göttingen 1975, ss. XXI, 436 — Göttinger Rechtswissenschaftliche Studien Bd. 91.

W tzw. Dolnej Saksonii (obszar, w skład którego wchodzi m. in. Oldenburg, Schaumburg, Braunschweig, Lüneburg, Calenberg, Hoya, Diepholz, Bremen, Verden, Hadeln, Osnabrück, Hildesheim, Fryzja, wsch. Hanower), utrzymały się aż po dzień dzisiejszy przeżytki organizacji stanowej: rycerstwa (Ritterschaften), miast i wsi (Landschaften), wprężone w system samorządu terytorialnego. Nim Autor przeszedł do obszernego przedstawienia tej sytuacji (s. 235 n.), nakreślił historię ustroju stanowego w tej części Rzeszy, prezentując ją w trzech przekrojach czasowych: od początku do 1803 r. (okupacja przez Francję i Prusy), na s. 14 - 102; w erze przecho-

dzenia do ustroju państwa konstytucyjnego (od 1866 r., kiedy to nastąpiło wchłonięcie rzezonnych terytoriów przez Prusy), s. 103 - 183; lata 1867 - 1945 (s. 184 - 234). Swoje wywody oparł Autor na ogromnym materiale źródłowym (ponad 10 zespołów archiwalnych i 50 edycji) oraz obfitej literaturze przedmiotu tak ogólnej, jak i regionalistycznej (około 400 pozycji). Ich główną zaletą jest dostarczenie podbudowanego materiałowo, dynamicznie i porównawczo ujętego opisu analizowanych struktur. W ten sposób literatura niemiecka, dysponująca, jeżeli chodzi o historię zgromadzeń stanowych, od stulecia, bądź próbami syntezy, podnoszącymi do rangi ogólnej zjawiska jednostkowe (np. Below), bądź też lokalnymi przyczynkami, wzbogacona została o ważki materiał dla przyszłej, nowoczesnej syntezy zagadnienia. Uzupełniają tom — 6 tablic w tekście, 7 map w aneksie oraz indeks osobowo-terminologiczny.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Andor Csizmadia, *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon* (Przeobrażenia administracji socjalnej na Węgrzech), Budapest 1977, ss. 328.

Wydana przez Instytut Nauk o państwie i prawie Węgierskiej Akademii Nauk książka Andora Csimadia poświęcona jest organizacji i zakresowi opieki socjalnej na Węgrzech. Ukazuje, jakim przeobrażeniom ulegała ona w rozwoju historycznym, od XVIII w. do połowy XX w., tj. powstania Węgierskiej Republiki Ludowej. Praca stanowi wynik nie tylko naukowych badań profesora A. Csizmadia, lecz także jego doświadczeń wyniesionych z praktyki, a uzyskanych w okresie drugiej wojny światowej i bezpośrednio po niej, kiedy Autor zatrudniony był w administracji państwowej zajmującej się tą dziedziną działalności, m. in. w Ministerstwie Opieki Społecznej.

Praca złożona jest z dwóch podstawowych części. Pierwsza, na którą składa się 8 rozdziałów, przedstawia formy opieki „nad biednymi” (A „szegényügy” igazgatása) w epoce feudalnej (I - III) oraz w okresie kapitalizmu (IV - VIII), charakteryzującego się znacznie większym niż poprzednio zainteresowaniem państwa społeczno-ekonomicznymi problemami warstw najuboższych. Warto podkreślić, że omawiając postawiony problem Autor nie ogranicza się do terytorium dzisiejszych Węgier, lecz obejmuje swymi rozważaniami obszary geograficzne z nimi związane (m. in. Siedmiogród), wskazując na ich specyfikę i podobieństwa w rozwiązywaniu problemów socjalnych. W odrębnym, ostatnim rozdziale tej części, przygotowanym przez dr Andrea Csimadia jun. i dr Erikę Rothermel, przedstawiona została organizacja administracji zajmującej się opieką społeczną w Budapeszcie (VIII).

Druga, obszerniejsza część książki (A szociális igazgatás „produktív” kiserletei), obejmująca okres dwudziestolecia międzywojennego, drugiej wojny światowej oraz pierwsze lata po niej (do 1948), poświęcona została polityce socjalnej państwa oraz charakterystyce różnorodnych prób podejmowanych przez administrację państwową, mających na celu rozwiązanie problemów społecznych, a także efektem tego działania. W części tej Autor omawia kolejno zagadnienia: nową politykę socjalną niepodległego państwa węgierskiego i jej związki z koncepcją postulowanego „państwa socjalnego” (I), próby zlikwidowania nędzy przez wprowadzenie stałych zasiłków dla najuboższych, wypłacanych ze specjalnie na ten cel utworzonego funduszu (II), zadania administracji szczebla centralnego i terenowego w realizacji polityki socjalnej państwa oraz rolę organizacji społecznych i religijnych (III). Następne rozdziały dotyczą: podjętych w kilku gminach prób zorganizowania spółdzielni zrzeszających najbiedniejszych, co miało stanowić jedną z metod prowadzących do uzyskania zadowa-

lających wyników w polityce socjalnej (IV), dyskusje w Izbie Posłów i Senacie nad projektami ustaw o formach i zakresie opieki społecznej oraz organizacji zadań administracji państwowej w tej dziedzinie działalności, a także analizy uchwalonych aktów prawnych (V) oraz roli, jaką w realizacji polityki socjalnej wyznaczono poszczególnym warstwom społecznym (VI). W ostatnich dwóch rozdziałach Autor poddaje krytycznej ocenie efekty polityki socjalnej okresu międzywojennego (VIII) oraz omawia rolę administracji, zajmującej się działalnością socjalną w okresie II wojny światowej (IX).

Książka A. Cszimadia stanowi interesujące studium historyczno-prawne z zakresu polityki społecznej państwa i organizacji administracji zajmującej się tym zakresem działalności. Praca charakteryzuje się przejrzystą konstrukcją, a liczne schematy, tabele i wykresy ilustrują wywody Autora. Brak jest niestety obcojęzycznych streszczeń, a zamieszczony w języku rosyjskim, niemieckim i francuskim spis treści — wprowadzie bardzo szczegółowy — umożliwia czytelnikowi, nie znającemu języka węgierskiego, tylko powierzchowne zapoznanie się z zawartością książki.

KRYSTYNA SIKORSKA-DZIĘGIELEWSKA (Poznań)

Stanisław Ehrlich, *Pluralizm francuski XIX i początku XX wieku*, Kwartalnik Nauki i Techniki, Rok XXII-3, s. 471 - 503.

Na potrzebę wnikliwego przyjrzenia się historycznemu procesowi narastania idei pluralistycznych w burżuazyjnej doktrynie i teorii, a także w praktyce społeczno-politycznej, Autor wskazywał od dawna¹: rzecz jest ważna dla poznania pluralizmu, który współcześnie bywa często uważany niemal za synonim demokracji zachodniej. S. Ehrlich bardzo dokładnie przesledził wątki pluralistyczne we francuskiej myśli społeczno-politycznej i prawnej, zaczynając od ojców duchowych tej idei — Tocqueville'a i Monteskiusza, przez Comte'a i Proudhona, kończąc na — jak to określa — „pluralizmie akademickim” Durkheima i Duguity, rysując jedynie perspektywę dalszego rozwoju tych idei, zwłaszcza w twórczości Sorela.

Zapewne szczupłości miejsca należy przypisać fakt, że autor nie zajmuje się próbą definicji pluralizmu, do którego, na co sam zwraca uwagę, bywa dodawanych wiele przymiotników, i to zarówno w teorii, jak i w praktyce politycznej². Ale brak tu wyraźniejszego rozróżnienia pluralizmu jako idei zakładającej konieczność istnienia organizacji i struktur społecznych między obywatelem a państwem, struktur warunkujących integrację społeczną, oraz pluralizmu, który wiąże rozbudowę takich struktur z postulatem likwidacji władzy państwowej, czyli pluralizmu anarchistycznego, które to rozróżnienie autor zaznaczył w studium *Władza i interesy*³. Wydaje się, że dla współczesności daleko ważniejszy jest właśnie ów nurt wywodzący się od Tocqueville'a, nurt próbujący pogodzić — właśnie za pomocą *corps intermédiaires* — sprzeczność między problemem „wolności-autonomii” jednostki i jej „wolnością-partycypacją”, by pozostać przy określeniu G. Burdeau⁴. Jest to przecież zasadniczo odmienna koncepcja od proudhonowskiej, mimo całej wieloznaczności i niejednołitości tej ostatniej.

Następnym zagadnieniem jest problem stosunku pluralizmu do indywidualizmu. Wydaje się, że nie jest to sprawa jednoznacznego przeciwstawienia. Zauważyć trzeba,

¹ E. Ehrlich, *Grupy nacisku*, Warszawa 1972, s. 28; tenże, *Władza i interesy*, PWN, Warszawa 1974, s. 29.

² Por. np. hasło „pluralizm ideologiczny”, w: E. Osmańczyk, *Encyklopedia spraw międzynarodowych i ONZ*, PWN, Warszawa 1974.

³ S. Ehrlich, *Władza i interesy*, s. 28.

⁴ G. Burdeau, *Traité de science politique*, Paris 1971, t. VI, vol. 1, s. 8 i n.

że postulat pluralizmu społecznego czy politycznego był formułowany właśnie w obro- nie możliwości rozwoju indywidualności, rozwoju jednostki, rozwoju niekrępowanego uniformistyczną i scentralizowaną machiną państwową, że chyba raczej ma być no- wą formą realizacji jednostki w demokratycznym państwie, i dlatego właśnie jest tak cenny dla współczesnej myśli burżuazyjnej. Zaslugą Autora jest m. in. wskazanie na wątki często mało znane czy pomijane w twórczości, np. Duguita czy Comte'a, doko- nanie pewnej reinterpretacji myśli Proudhona.

Ukazanie rozległych antecedenencji pluralizmu niewątpliwie stanowi ważny po- most dla zrozumienia współczesnych trendów zarówno w teorii, jak i ideologii i prak- tyce społeczno-politycznej państw zachodnich. Z zainteresowaniem oczekiwać trzeba monografii Autora poświęconej pluralizmowi społecznemu i politycznemu.

MARIA ZMIERCZAK (Poznań)

Jean Touchard, *La gauche en France depuis 1900*, przedmową zaopatrzył René R é m o n d, wydał i uzupełnił Michał W i n o c k, Paris 1977, Éditions du Seuil, ss. 384 (Collection Points, série Histoire, H 26).

Dzięki staraniom Michela Winocka, redaktora interesującej serii publikacji hi- storycznych Wydawnictw „Du Seuil”, doszło do opublikowania cyklu wykładów Jeana Toucharda, zmarłego w 1971 r. profesora Instytutu Nauk Politycznych w Paryżu, wybitnego historyka nowoczesnych doktryn politycznych. Wykłady historii idei po- litycznych prof. Toucharda były o tyle nietypowe, że co rok omawiał on ewolucję ideologiczną coraz to innego prądu politycznego. Przedmiotem wykładów w roku akademickim 1967/1968 — roku, w którym tak wiele miało wydarzyć się we Francji — były dziewiętnastowieczne dzieje lewicy francuskiej. Niniejsza książka — to wy- danie rękopisu tych wykładów, przejrzanego i uzupełnionego przez Michela Winocka, który dopisał też cały rozdział końcowy o lewicy po 1968 r.

Znając genezę książki, trudno by oczekiwać od niej cech właściwych opraco- waniu podręcznikowemu, a przede wszystkim sformułowań suchych i starannie wy- ważonych. Tak też i nie jest. Przeciwnie, mamy do czynienia z bardzo osobistą re- lacją Autora, który — urodziwszy się dokładnie w tym samym roku, od którego roz- począł swe rozważania — chciał przekazać swym słuchaczom jak najwięcej z tego, co zwykło się nazywać klimatem epoki. Jak można sądzić, to właśnie chęć wiernego odtworzenia tego klimatu spowodowała silne akcentowanie trzech cezur w dziejach lewicy francuskiej: początków XX w., lat trzydziestych oraz lat następujących po wyzwoleniu. Kolejne trzy rozdziały koncentrują się głównie na tych właśnie — prze- łomowych, zdaniem autora — latach. Przełom nie jest zresztą u J. Toucharda zer- waniem z tradycją; Autor zauważył ścisły związek między negacją a kontynuacją tradycji.

Zaletą prezentowanej książki nie jest jednak wyłącznie nieukrywany osobisty stosunek Autora do opisywanych wydarzeń. Wydaje się bowiem, że główną zaletą wykładów Jeana Toucharda była konsekwentna realizacja określonej koncepcji nau- ki historii doktryn politycznych. Historia doktryn politycznych była dla Autora nie- rozerwalnie związana z historią organizacji politycznych. Interesowały go więc nie tyle koncepcje poszczególnych myślicieli, ile ich oddziaływanie na szersze programy polityczne, a następnie oddziaływanie tych programów na społeczeństwo, co znajdo- wało wyraz m. in. w wynikach wyborów. Historia doktryn politycznych była dla J. Toucharda przede wszystkim historią ideologii politycznych. Wydaje się, że jest to — w odniesieniu przynajmniej do doktryn nowoczesnych — koncepcja najwła- ściwsza.

Prezentowanej książce można by postawić niemało zarzutów szczegółowych. Niedostatecznie np. omówiona została ideologia Frontu Ludowego, któremu J. Touchard poświęcił zresztą osobną książkę. Z pola widzenia Autora zniknęły w ogóle problemy reformy administracji, które przecież od dawna miały we Francji, narastający do tego z biegiem czasu, walor praktyczny. Można sądzić, że zarzutów tych byłoby o wiele mniej, gdyby Autorowi było dane osobiście przygotowywać pracę do druku. Nie pozostaje nic innego, jak cieszyć się z tego, co jest — a jest bardzo dużo. Książkę J. Toucharda powinni przeczytać zarówno historycy nowoczesnych doktryn politycznych, jak i historycy najnowszych dziejów politycznych i ustrojowych Francji.

HUBERT IZDEBSKI (Warszawa)

Francis de Baecque, *Qui gouverne la France? Essai sur la répartition du pouvoir entre le chef de l'Etat et le chef du Gouvernement*, Paris 1976, Presses Universitaires de France, ss. 206.

Książka de Baecque'a, doskonałego znawcy problemów administracji centralnej, Autora wielu prac z tego zakresu (ostatnio *L'administration centrale de la France*, Paris 1973), poświęcona została omówieniu relacji zachodzących między głową państwa a premierem we współczesnej Francji. W części zasadniczej swej pracy autor analizuje więc dokładnie odpowiednie przepisy konstytucji 1958 r. (wraz z nowelą z 1962), dalej poświęca dużo uwagi środkom i sposobom działania prezydenta i premiera w zakresie procedur ustawodawczych i administracyjnych, przyglądając się ponadto faktycznemu udziałowi obu „dramatis personae” w podejmowaniu kluczowych decyzji państwowych, wreszcie omawia zagadnienie kontroli decyzji dotyczących prezydenta i premiera lub wydawanych przez nich.

Szczególnie cenny (sądzę, że i dla historyków) jest aneks, zawierający wypowiedzi wybitnych polityków V Republiki na temat podwójnego kierownictwa władzy wykonawczej (de Gaulle'a, Pompidou, Debré, Chaban-Delmas'a, d'Estaing'a, Chirac'a, Mitterand'a oraz Blum'a), a także listy wymieniane przy okazji dymisji premiera między de Gaulle'm i Debré, Pompidou i Chaban-Delmas'em i d'Estaing'iem i Chirac'iem.

Książka de Baecque'a zainspirowana została niewątpliwie współczesnymi wydarzeniami we Francji, a zwłaszcza konfliktem między prezydentem Republiki Valéry'm Giscard d'Estaing'iem a premierem Jacques Chirac'iem. Stąd praca jego nosi wyraźne znamię publicystyczne, czego dowodem choćby prowokacyjny tytuł książki „Kto rządzi Francją?” (dodatkowego wydźwięku dodaje obwoluta zaopatrzona w pytanie: „L'Elysée ou Matignon?”).

Jeśli jednak praca ta wydaje się godna zarekomendowania historykom ustroju to dlatego, że Autor jej próbuje również ogólnie naszkicować problem relacji między głową państwa a premierem we Francji. Sięga przy tym dość daleko wstecz, przedstawiając stosunki panujące między królem a pierwszym ministrem jeszcze za czasów Henryka IV i Ludwików XIII i XIV. Wiele miejsca poświęca także poprzednim regulacjom konstytucyjnym, szczególnie bacznie przyglądając się pozycji prezydenta i premiera w III i IV Republice. Niestety to historyczne spojrzenie (pozbawione co prawda szerszego porównawczego tła) zostaje w ostatecznej konkluzji podporządkowane wyraźnie publicystycznemu (a może politycznemu), nadrzędnemu celowi — glosowaniu rozwiązań konstytucyjnych V Republiki.

Mimo iż książka ta bliższa jest specjalistom prawa konstytucyjnego, może ona zainteresować także historyków państwa i prawa.

MAREK WĄSOWICZ (Warszawa)